

Operational Roles of Lawyers in the Implementation of Restorative Justice: An Approach for Iranian Criminal Policy

Ahmad Khodashenas¹, Hossein Thanavi²

1. *Corresponding Author*, PhD Student in Criminal Law and Criminology, Razavi University of Islamic Sciences, Mashhad, Iran. Email: khodashenasahmad192@gmail.com

2. PhD Student in Criminal Law and Criminology, Razavi University of Islamic Sciences, Mashhad, Iran. Email: sanavi.ir@gmail.com

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:
Received
06 April 2025
Received in revised form
26 April 2025
Accepted
27 May 2025
Available online
22 June 2026

Keywords:
lawyer,
restorative justice,
criminal mediation,
restorative facilitation

ABSTRACT

Conventional criminal justice faces persistent difficulties, including prison overcrowding, high recidivism, and an inability to repair the harms suffered by victims and communities. Restorative justice has consequently gained importance as an alternative or complementary paradigm centered on offender accountability, victim reparation, and active stakeholder participation. Its effective implementation, however, requires the purposeful engagement of legal professionals, especially lawyers. Using a descriptive-analytical method and library sources, this article identifies four operational roles for lawyers in Iranian restorative processes: restorative facilitation, restorative-oriented representation, management and drafting of restorative agreements, and supervision of implementation. Although the adversarial identity of traditional advocacy can conflict with the cooperative philosophy of restoration, this tension is not insurmountable. Professional reorientation, specialized skills, ethical safeguards, and appropriate legal, judicial, and educational infrastructure can activate the considerable capacity of lawyers to improve existing restorative mechanisms and advance a more humane and effective criminal policy in Iran.

Cite this article: Khodashenas, A., & Thanavi, H. (2026). Operational roles of lawyers in the implementation of restorative justice: An approach for Iranian criminal policy. *Studies of Islamic Jurisprudence and Basis of Law*, 20(1), 239-262. <https://doi.org/10.22034/fvh.2025.21091.2153>

© Author(s) retain the copyright. Publisher: Al-Mustafa International University.
DOI: <https://doi.org/10.22034/fvh.2025.21091.2153>

Introduction

Punitive and adversarial criminal justice systems have struggled to reduce recidivism, control the social costs of imprisonment, or respond adequately to the emotional, material, and relational needs created by crime. Iranian criminal policy has begun to incorporate mediation, alternatives to imprisonment, and settlement-oriented mechanisms, but these institutions cannot become fully restorative through legislation alone. Lawyers occupy a strategic position because they possess legal knowledge, communicate directly with parties, and can translate agreements into enforceable forms. The principal question is which practical functions lawyers may perform during restorative proceedings and what conditions make those functions legitimate and effective.

Methodology

The article uses descriptive and critical content analysis of restorative-justice scholarship, Iranian legal instruments, and professional literature on advocacy and mediation. It distinguishes operational roles performed inside a case from broader systemic activities such as lobbying, public education, or legislative reform. Each role is evaluated against restorative principles, the duties of loyalty and confidentiality, party autonomy, procedural fairness, and the institutional conditions of Iranian criminal justice.

Literature Review

Extensive literature explains the philosophy, objectives, and principal models of restorative justice, while other studies address judges, police officers, and neutral mediators. Research on lawyers usually treats them as conventional representatives of victims or accused persons or discusses their broad contribution to reform. Less attention has been paid to the differentiated roles a lawyer may assume at successive stages of a restorative process. This gap is especially important in Iran, where the practical success of mediation and reconciliation frequently depends on professionals who understand both legal consequences and consensual problem-solving.

Findings

Four roles emerge. As a restorative facilitator, a properly trained lawyer may structure dialogue, identify interests, and protect balanced participation without dominating the parties. As a restorative-oriented representative, counsel protects the client while explaining the benefits and risks of acknowledgment, apology, restitution, and negotiated outcomes. As manager and drafter of the agreement, the lawyer converts commitments into clear, lawful, proportionate, feasible, and enforceable terms. Finally, as implementation supervisor, counsel monitors deadlines, verifies performance, addresses unforeseen obstacles, and communicates with judicial authorities where approval or modification is required.

Discussion

The adversarial conception of advocacy is not wholly compatible with restorative practice, but the lawyer need not cease to be a lawyer. The professional task must be recalibrated from victory at any cost toward informed choice, harm reduction, lawful accountability, and durable resolution. Role separation and disclosure are essential: a lawyer who represents one party should not present himself as a neutral facilitator, and a facilitator must manage conflicts of interest. Training in communication, trauma awareness, negotiation, power imbalance, and restorative ethics is therefore as important as knowledge of criminal law.

Conclusion

Lawyers can become central operational actors in restorative justice through facilitation, restorative representation, agreement management, and implementation supervision. Realizing this capacity requires explicit professional standards, judicial referral protocols, specialized training, ethical rules on neutrality and conflicts, and recognition of restorative work in legal education and bar practice. These reforms would strengthen existing Iranian mechanisms, safeguard parties against informal coercion, and help shift criminal policy from exclusively punitive intervention toward accountability, reparation, and social reintegration.

Declarations

Author Contributions: The authors jointly collected and analyzed the sources and contributed to drafting and revising the article.

Data Availability Statement: Not applicable.

Acknowledgements: No acknowledgement was declared.

Ethical Considerations: The authors observed the ethical principles governing the conduct and publication of scientific research.

Funding: This research received no specific grant from public, commercial, or not-for-profit funding bodies.

Conflict of Interest: The authors declared no conflict of interest.

Declaration of Generative AI and AI-assisted Technologies: The authors declared that no artificial intelligence was used in the writing process.

تحلیل جامع نقش‌های عملیاتی و کلای دادگستری در فرایندهای اجرای عدالت ترمیمی: رهیافتی برای سیاست جنایی ایران

احمد خدشناس^۱، حسین ثانوی^۲

۱. نویسنده مسئول، دانشجوی دکتری، گروه حقوق کیفری و جرم‌شناسی، دانشگاه علوم اسلامی رضوی، مشهد، ایران. رایانامه: khodashenasahmad192@gmail.com

۲. دانشجو دکتری حقوق کیفری و جرم‌شناسی، دانشگاه علوم اسلامی رضوی، مشهد، ایران. رایانامه: sanavi.ir@gmail.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۱/۱۷ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۲/۰۶ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۳/۰۶ تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۴/۰۱ کلیدواژه‌ها: وکیل دادگستری، عدالت ترمیمی، میانجی‌گری کیفری، تسهیل‌گری ترمیمی	نظام عدالت کیفری سنتی با چالش‌های عمیقی چون تورم جمعیت کیفری، نرخ بالای تکرار جرم و ناتوانی در ترمیم آسیب‌های واردشده به زه‌دیدگان و جامعه دست‌وپنجه نرم می‌کند. در پاسخ به این بحران، عدالت ترمیمی به‌عنوان پارادایمی جایگزین یا مکمل، با تمرکز بر مسئولیت‌پذیری بزه‌کار، جبران خسارت بزه‌دیده و مشارکت فعال ذی‌نفعان در فرایند حل و فصل آثار جرم، اهمیت فزاینده‌ای یافته است. با این حال، پیاده‌سازی مؤثر این رویکرد نیازمند نقش‌آفرینی فعالانه کنشگران نظام حقوقی، به‌ویژه وکلای دادگستری است. این مقاله، با اتکا بر یافته‌های عدالت ترمیمی و با روش توصیفی-تحلیلی مبتنی بر منابع کتابخانه‌ای، به تحلیل نقش‌های عملیاتی وکلای دادگستری در مرحله کاربست و اجرای فرایندهای عدالت ترمیمی در نظام حقوقی و سیاست جنایی ایران می‌پردازد. چهار نقش کلیدی برای وکلا شناسایی و تشریح می‌شود. مقاله استدلال می‌کند که هرچند نقش سنتی وکیل در نظام تقابلی ممکن است با فلسفه ترمیمی در تعارض باشد، اما بازتعریف هویت حرفه‌ای، کسب مهارت‌های نوین و ایجاد بسترهای مناسب قانونی، قضایی و آموزشی، می‌تواند این ظرفیت عظیم را در جهت ارتقای کارایی سازوکارهای ترمیمی موجود و حرکت به‌سوی سیاست جنایی انسانی‌تر و مؤثرتر در ایران فعال سازد. این تحلیل، راهکارهای عملی برای بهره‌گیری از پتانسیل وکلا در نهادهای عدالت ترمیمی ارائه می‌دهد.

استناد: خدشناس، احمد؛ و ثانوی، حسین. (۱۴۰۵). تحلیل جامع نقش‌های عملیاتی وکلای دادگستری در فرایندهای اجرای

عدالت ترمیمی: رهیافتی برای سیاست جنایی ایران. مطالعات فقه اسلامی و مباحث حقوق، ۲۶۲-۲۳۹، (۱)۲۰.

<https://doi.org/10.22034/fvh.2025.21091.2153>

مقدمه

نظام عدالت کیفری رایج در بسیاری از کشورها، از جمله ایران، که بر فلسفه سزادهی، دادرسی تقابلی و محوریت مجازات، به‌ویژه حبس، استوار است، با بحران کارآمدی جدی دست‌وپنجه نرم می‌کند (فرهمند، ۱۳۹۶، ص. ۱۶). شواهد متقن از جمله آمار فزاینده جمعیت زندانیان، نرخ بالای تکرار جرم علی‌رغم اعمال مجازات‌های سنگین، و هزینه‌های گزاف مادی و اجتماعی نظام کیفری، همگی نشان‌دهنده محدودیت‌های ذاتی این رویکرد در دستیابی به اهداف غایی خود، یعنی کنترل جرم، اصلاح بزه‌کاران و تأمین عدالت برای بزه‌دیدگان و جامعه است (فروزش، ۱۳۸۶، ص. ۱۱). به‌طور خاص، بی‌توجهی نسبی به نیازهای عاطفی، روانی و مادی بزه‌دیدگان و عدم تمرکز بر ترمیم روابط اجتماعی آسیب‌دیده ناشی از جرم، از نقاط ضعف بنیادین این پارادایم محسوب می‌شود (زهر، ۱۳۹۰، صص. ۲۵-۳۰).

نظام حقوقی ایران نیز به‌تدریج نشانه‌هایی از پذیرش این رویکرد را بروز داده است. تصویب نهادهایی چون میانجی‌گری کیفری (قانون آیین دادرسی کیفری، ۱۳۹۲، ماده ۸۲)، گسترش مجازات‌های جایگزین حبس (قانون مجازات اسلامی، ۱۳۹۲، مواد ۶۴ به بعد) و تأکید بر صلح و سازش در مراحل مختلف دادرسی، گام‌های مثبتی در این راستا تلقی می‌شوند. با این حال، موفقیت این سازوکارها و نهادینه‌شدن واقعی عدالت ترمیمی در گرو مشارکت فعال و هدفمند تمامی بازیگران عرصه عدالت، به‌ویژه وکلای دادگستری است.

وکلائی دادگستری به‌سبب برخورداری از دانش تخصصی حقوقی، مهارت‌های حرفه‌ای تثبیت‌شده، دسترسی به‌طرفین دعوا و جایگاه قانونی در نظام دادرسی، دارای پتانسیل منحصر به فردی برای ایفای نقش در تمامی مراحل تحقق، توسعه و به‌خصوص اجرای عدالت ترمیمی هستند. با این وجود، نقش سنتی وکیل در نظام اتهامی، که بر دفاع حداکثری از منافع یک‌جانبه موکل، یافتن ایرادات شکلی و پیروزی در نبرد قضایی تمرکز دارد، ممکن است در نگاه اول با اصول بنیادین عدالت ترمیمی مانند همکاری، گفت‌وگو، مسئولیت‌پذیری و جستجوی راه‌حل‌های مبتنی بر توافق، ناسازگار به نظر برسد. این تنش بالقوه، ضرورت بازاندیشی در هویت حرفه‌ای و تعریف نقش‌های جدید برای وکلا در چهارچوب پارادایم ترمیمی را ایجاب می‌کند.

درحالی‌که برخی پژوهش‌ها به نقش‌های کلان و سیستمی وکلا در توسعه عدالت ترمیمی (مانند مشارکت در قانون‌گذاری، آموزش و فرهنگ‌سازی) پرداخته‌اند، تحلیل دقیق و تفصیلی نقش‌های مشخصاً عملیاتی و اجرایی آنان در بطن فرایندهای ترمیمی کمتر مورد کاوش قرار گرفته است. این مقاله با هدف پر کردن همین شکاف و با تمرکز ویژه بر یافته‌های گفتمان عدالت ترمیمی، در پی پاسخ به این پرسش محوری است که وکلای دادگستری در عمل و در جریان اجرای فرایندهای عدالت ترمیمی در نظام حقوقی ایران، چه نقش‌های مشخص و کارکردی‌ای می‌توانند ایفا کنند و الزامات و ابعاد هر یک از این نقش‌ها چیست؟

در ادامه، بعد از پرداختن به پیشینه پژوهش، با تکیه بر روش توصیفی-تحلیلی، چهار نقش عملیاتی کلیدی وکلا (تسهیل‌گری، نمایندگی ترمیمی محور، مدیریت تدوین توافق‌نامه، و نظارت بر اجرا) به تفصیل مورد بحث و بررسی قرار خواهند گرفت. هدف، ارائه تصویری روشن و کاربردی از چگونگی مشارکت مؤثر وکلا در این حوزه و الزامات تحقق آن در بستر سیاست جنایی ایران است.

پیشینه پژوهش

ادبیات نظری و پژوهشی گسترده‌ای در سطح بین‌المللی و همچنین در ایران به تبیین مبانی فلسفی، اصول راهنما، اهداف غایی و سازوکارهای متنوع اجرایی عدالت ترمیمی اختصاص یافته است. برای نمونه می‌توان به آثار هاوارد زهر (۱۳۸۳، ۱۳۹۰، ۱۳۹۴) به‌عنوان یکی از پیشگامان این حوزه، و پژوهش‌های داخلی نظیر شیر (۱۳۸۵، ۱۳۹۶)، غلامی (۱۳۸۵)، و فرجیها (۱۳۹۵) اشاره کرد. این مجموعه از پژوهش‌ها به بررسی تطبیقی تجارب کشورهای مختلف در پیاده‌سازی برنامه‌های ترمیمی، شناسایی مزایا و چالش‌های پیش رو، و تأکید بر اهمیت مشارکت فعال و معنادار تمامی ذی‌نفعان اصلی (بزه‌دیده، بزه‌کار و جامعه) در فرایندهای ترمیمی پرداخته‌اند. در حوزه نقش کنشگران خاص نظام عدالت کیفری در فرایندهای ترمیمی نیز، تحقیقات قابل توجهی انجام شده است. برای مثال، نقش قضات در ارجاع پرونده‌ها به سازوکارهای ترمیمی و نظارت بر اجرای آن‌ها، نقش ضابطان دادگستری در شناسایی اولیه موارد مناسب برای رویکردهای ترمیمی، و به‌ویژه نقش و اهمیت «میانجی‌گران» به‌عنوان تسهیل‌کنندگان بی‌طرف فرایندهای ترمیمی، مورد بررسی قرار گرفته است. برای نمونه، گرشاسی (۱۳۸۸) به هنر و فن میانجی‌گری و عباسی (۱۳۸۲) به افق‌های نوین عدالت ترمیمی در میانجی‌گری کیفری پرداخته‌اند. همچنین، در خصوص نقش کلی وکلای دادگستری در نظام عدالت کیفری، از جمله در فرایند دادرسی و تأثیرگذاری بر سیاست جنایی، مطالعاتی صورت پذیرفته است (مانند پژوهش امامقلی‌زاده گاوان (۱۴۰۰) که به نقش وکیل در فرایند دادرسی کیفری با تأکید بر سیاست جنایی ایران پرداخته است). این دسته از تحقیقات عمدتاً نقش وکیل را در چهارچوب سنتی نظام تقابلی و یا حداکثر به‌صورت کلی و بدون ورود به جزئیات عملیاتی در حوزه عدالت ترمیمی مدنظر قرار داده‌اند. باین حال، علی‌رغم اذعان به اهمیت بالقوه وکلای دادگستری در فرایندهای ترمیمی، یک «تحلیل دقیق، جامع و تفصیلی از نقش‌های مشخصاً عملیاتی و اجرایی آنان در بطن و در مرحله کاربست و اجرای فرایندهای عدالت ترمیمی»، به‌ویژه در زمینه خاص نظام حقوقی و سیاست جنایی ایران، به نظر می‌رسد که کمتر مورد کاوش و مذاقه علمی نظام‌مند قرار گرفته است. اغلب پژوهش‌های موجود یا به نقش‌های کلان و سیستمی وکلا در توسعه عدالت ترمیمی (مانند مشارکت در تدوین و اصلاح قوانین، ارائه آموزش‌های عمومی و تخصصی، و فرهنگ‌سازی در جامعه حقوقی و عمومی) پرداخته‌اند، یا نقش وکیل را صرفاً در قالب وکیل بزه‌دیده یا وکیل بزه‌کار در فرایندهای ترمیمی و در چارچوبی نزدیک به نقش سنتی آنان مدنظر قرار داده‌اند، بدون آنکه به تنوع و تفکیک نقش‌های متمایزی که یک وکیل می‌تواند در مراحل مختلف یک فرایند ترمیمی (از تسهیل‌گری تا نظارت بر اجرا) ایفا کند، بپردازند. پژوهش حاضر درصدد است تا این شکاف پژوهشی را با تمرکز ویژه بر یافته‌های نظری و عملی گفتمان عدالت ترمیمی و با هدف شناسایی، طبقه‌بندی و تشریح «نقش‌های چندگانه، متمایز و عملیاتی» که وکلا می‌توانند و باید در مراحل مختلف اجرای برنامه‌های عدالت ترمیمی در ایران ایفا کنند، پر نماید.

مفهوم‌شناسی

پیش از ورود به تحلیل تفصیلی نقش‌های عملیاتی وکلای دادگستری در فرایندهای اجرایی عدالت ترمیمی، ضروری است تا مبانی مفهومی این بحث با دقت بیشتری روشن شود. درک عمیق از معنا، گستره و تحول مفهوم «وکیل دادگستری» و همچنین فلسفه، اصول و اهداف «عدالت ترمیمی» به‌عنوان پارادایمی متمایز، سنگ بنای فهم صحیح استدلال‌های آتی در این مقاله خواهد بود.

وکیل دادگستری

واژه «وکیل» ریشه در زبان عربی دارد و در لغت به معانی متعددی چون نماینده، قائم‌مقام، جانشین، کارساز، کسی که کاری به او واگذار شده و مورد اعتماد است، به کار رفته است (دهخدا، ۱۳۴۷، ج. ۱۴، ص. ۵۲۹؛ زبیدی، ۱۳۹۰، ج. ۱۵، ص. ۱۸۶). این معنای لغوی بر جنبه نمایندگی و سپردن امور به فردی امین و کاردان دلالت دارد. در قلمرو حقوق، «وکالت» به‌عنوان یک عقد معین تعریف شده است. مطابق ماده ۶۵۶ قانون مدنی ایران، «وکالت عقدی است که به‌موجب آن یکی از طرفین طرف دیگر را برای انجام امری نایب خود می‌نماید». این تعریف، چهارچوب کلی رابطه حقوقی بین وکیل و موکل را مشخص می‌کند. اما «وکیل دادگستری» دارای معنای اخص و جایگاه حرفه‌ای مشخصی است. وی فردی است که پس از طی مراحل قانونی و کسب شرایط لازم (از جمله تحصیلات حقوقی، موفقیت در آزمون وکالت و گذراندن دوره کارآموزی)، پروانه وکالت معتبر را از یکی از نهادهای متولی امر وکالت (کانون وکلای دادگستری یا مرکز وکلا، کارشناسان رسمی و مشاوران خانواده قوه قضاییه) دریافت می‌کند. این پروانه به او صلاحیت قانونی می‌دهد تا از حقوق موکلان خود در تمامی مراجع قضایی (دادگاه‌ها و دادسراها) و شبه‌قضایی (مانند هیئت‌های تشخیص و حل اختلاف کار، کمیسیون‌های مالیاتی، دیوان عدالت اداری و...) دفاع کند، مشاوره حقوقی ارائه دهد و سایر امور وکالتی مرتبط با دادرسی را انجام دهد (اردمه، ۱۴۰۳، صص. ۱۷-۱۸).

در چهارچوب نظام عدالت کیفری سنتی که غالباً مبتنی بر یک سیستم دادرسی تقابلی^۱ است، نقش اصلی وکیل دادگستری، دفاع حداکثری و جانبدارانه از منافع موکل خود (اعم از شاکی یا متهم) در برابر طرف مقابل و دستگاه قضایی است. هدف غایی در این مدل، اثبات حقانیت موکل، پیروزی در دعوا، اثبات بی‌گناهی متهم یا کاهش مسئولیت کیفری او، یا احقاق کامل حقوق شاکی از طریق به‌کارگیری تمامی ابزارهای قانونی و فنون دفاعی است. این نقش، ماهیتاً مبارزه‌جویانه و رقابتی است. بااین‌حال، تحولات اخیر در فلسفه حقوق کیفری و ظهور پارادایم‌های جایگزین مانند عدالت ترمیمی، ضرورت بازاندیشی در این نقش سنتی را ایجاب می‌کند.

عدالت ترمیمی

«عدالت ترمیمی» بیش از آنکه یک برنامه یا تکنیک مشخص باشد، یک فلسفه، رویکرد یا پارادایم متفاوت در پاسخ به جرم و پیامدهای زبان‌بار آن است (زهر، ۱۳۹۰، ص. ۲۵). این رویکرد، کانون توجه را از نقض انتزاعی

قانون توسط بزهکار و تحمیل رنج (مجازات) بر او توسط دولت، به سمت آسیب‌های واقعی وارد شده به افراد (به‌ویژه بزه‌دیده) و جامعه و نیاز به ترمیم این آسیب‌ها معطوف می‌سازد. جوهره اصلی آن، درگیر کردن فعالانه تمام کسانی است که تحت تأثیر یک جرم قرار گرفته‌اند (بزه‌دیده، بزهکار، خانواده‌ها، اعضای جامعه) در یک فرایند جمعی برای رسیدگی به آسیب‌ها، نیازها و مسئولیت‌ها به‌منظور ترمیم و بهبود وضعیت تا حد امکان است (شیری، ۱۳۹۶، ص. ۲۱).

عدالت ترمیمی در تقابل با «عدالت سزادهنده»^۱ قرار می‌گیرد که بر گذشته (وقوع جرم) و تعیین میزان تقصیر و مجازات متناسب با آن تمرکز دارد. عدالت ترمیمی نگاهی آینده‌نگر دارد و بر ترمیم آسیب‌ها و بازسازی روابط برای آینده تأکید می‌کند (ایوون دندوراند فریزولی، ۱۳۹۰، ص. ۶). هاوارد زهر، از پیشگامان این حوزه، تفاوت این دو پارادایم را از طریق پرسش‌های بنیادین آن‌ها به خوبی نشان می‌دهد (زهر، ۱۳۹۰، ص. ۲۰). عدالت سزادهنده می‌پرسد: (۱) چه قانونی نقض شده است؟ (۲) چه کسی آن را نقض کرده است (بزهکار کیست؟) (۳) مستحق چه مجازاتی است؟ اما عدالت ترمیمی می‌پرسد: (۱) چه کسی آسیب دیده است؟ (۲) نیازهای او چیست؟ (۳) این آسیب‌ها چه مسئولیت‌هایی را ایجاد می‌کند و مسئولیت آن با کیست؟ (۴) چه کسانی در این وضعیت ذی‌نفع هستند؟ (۵) فرایند مناسب برای درگیر کردن ذی‌نفعان به‌منظور رسیدگی به علل و ترمیم آسیب‌ها چیست؟

براساس تعاریف و مباحث مطرح‌شده (زهر، ۱۳۹۴، ص. ۲۵؛ ایوون دندوراند فریزولی، ۱۳۹۰، صص. ۷-۱۰)، می‌توان اصول و ارکان زیر را برای عدالت ترمیمی برشمرد:

۱. تمرکز بر آسیب:^۲ شناخت و رسیدگی به آسیب‌های مادی، جسمی، روانی، عاطفی و اجتماعی ناشی از جرم به‌عنوان نقطه شروع.

۲. نیازهای بزه‌دیده:^۳ اولویت دادن به نیازهای متنوع بزه‌دیدگان، از جمله نیاز به اطلاعات، بیان حقیقت و روایت خود، دریافت غرامت و جبران خسارت، باز یافتن احساس امنیت و کنترل، و شنیده شدن.

۳. مسئولیت‌پذیری و پاسخگویی بزهکار:^۴ تشویق و فراهم کردن فرصت برای بزهکار جهت درک تأثیرات عمل خود، پذیرش مسئولیت فعالانه (نه صرفاً منفعلانه در برابر مجازات) و مشارکت در جبران آسیب‌های ایجاد شده.

۴. مشارکت داوطلبانه و فراگیر:^۵ فراهم آوردن زمینه مشارکت داوطلبانه و آگاهانه برای بزه‌دیده، بزهکار و در صورت لزوم و تمایل، اعضای جامعه (مانند خانواده‌ها، معتمدین محلی) در فرایند گفت‌وگو و تصمیم‌گیری.

۵. ترمیم و جبران:^۶ تلاش برای یافتن راه‌های عملی و مورد توافق طرفین برای جبران خسارات، ترمیم روابط آسیب‌دیده و بازگرداندن حس عدالت و صلح.

1. Retributive Justice

2. Focus on Harm

3. Victim Needs

4. Offender Accountability

5. Voluntary Participation & Inclusion

6. Repair & Restoration

۶. مواجهه و گفت‌وگو: ^۱ ایجاد فرصت‌هایی برای گفتگوی مستقیم یا غیرمستقیم بین طرفین در یک محیط امن و مدیریت‌شده، با هدف تقاهم متقابل و یافتن راه‌حل.

۷. پیشگیری و بازپذیری اجتماعی: ^۲ کمک به بازپذیری اجتماعی بزهکار از طریق رفع ریشه‌های جرم و توانمندسازی وی، و تقویت همبستگی و ظرفیت جامعه برای پیشگیری از جرم.

درک این تفاوت‌های بنیادین میان فلسفه، اهداف و سازوکارهای عدالت ترمیمی با عدالت کیفری سنتی، برای فهم دقیق و ارزیابی صحیح نقشی که وکلا می‌توانند و باید در فرایندهای ترمیمی ایفا کنند، امری حیاتی و ضروری است. این مقاله در ادامه به بررسی چگونگی تطبیق نقش، مهارت‌ها و اخلاق حرفه‌ای وکلا با این پارادایم نوین و نقش‌های عملیاتی آنان در این عرصه خواهد پرداخت.

یافته‌ها و بحث: تبیین نقش‌های عملیاتی و کلای دادگستری در فرایندهای اجرایی عدالت ترمیمی

تحلیل عمیق و موشکافانه نقش وکلای دادگستری در کاربست و اجرای گفتمان عدالت ترمیمی، پرده از چهار نقش عملیاتی متمایز اما درهم‌تنیده برمی‌دارد که آن‌ها می‌توانند و باید در بطن فرایندهای اجرایی و عملیاتی عدالت ترمیمی ایفا کنند. این نقش‌ها، که فراتر از صرف حضور شکلی وکیل در فرایند هستند، بیانگر پتانسیل عظیم این قشر فرهیخته برای عبور از ذهنیت صرفاً تقابلی و تبدیل شدن به معماران و مجریان فعال ترمیم و آشتی در نظام عدالت کیفری ایران است. درک لایه‌های مختلف و ظرایف عملی هر یک از این نقش‌ها، پیش‌نیاز اساسی برای فعال‌سازی ظرفیت وکلا در این عرصه نوین و امیدبخش محسوب می‌شود. در ادامه، هر یک از این نقش‌های چهارگانه با جزئیات و عمقی به‌مراتب بیشتر، مورد کاوش و بسط قرار می‌گیرد:

۱. نقش تسهیل‌گری و میانجی‌گری

این نقش، شاید بنیادی‌ترین و در عین حال چالش‌برانگیزترین تحول در هویت حرفه‌ای وکیل در گذار به عدالت ترمیمی باشد. وکیل در کسوت تسهیل‌گر ^۳ یا میانجی ^۴ از جایگاه یک مدافع سرسخت یک طرف دعوا، به جایگاه یک راهبر بی‌طرف و امین فرایند گفت‌وگو تغییر موقعیت می‌دهد. هدف غایی او دیگر پیروزی حقوقی موکل در معنای سنتی نیست، بلکه فراهم‌آوری بستری امن و سازنده برای مواجهه، درک متقابل آسیب‌ها و نیازها، و دستیابی مشارکتی به راه‌حل‌هایی است که منجر به ترمیم واقعی (جبران خسارت، التیام عاطفی، بازسازی روابط و پیشگیری از تکرار) می‌شود (شیری، ۱۳۹۶، ص. ۳۴۲). این نقش، مستلزم به‌کارگیری مجموعه‌ای از مهارت‌ها و انجام اقداماتی ظریف اما حیاتی است که فراتر از دانش صرف حقوقی است:

۱-۱. معماری و صیانت از فضای امن گفت‌وگو

نخستین و شاید بنیادی‌ترین مسئولیت وکیل دادگستری در جایگاه تسهیل‌گر عدالت ترمیمی، خلق و صیانت از یک «فضای امن» روانی و فیزیکی برای گفت‌وگو میان طرفین متأثر از جرم است. این فضا، باید به

1. Encounter & Dialogue
2. Prevention & Reintegration
3. Facilitator
4. Mediator

دقت و با ظرافت معماری شود تا بستری فراهم آورد که در آن تمامی شرکت‌کنندگان، به‌ویژه کسانی که در موقعیت آسیب‌پذیرتری قرار دارند، بتوانند با آسودگی خاطر مشارکت نمایند (غلامی، ۱۳۸۵، ص. ۱۲۱). به‌طور خاص، بزه‌دیده که ممکن است احساس آسیب‌پذیری مضاعفی را تجربه کند و بزه‌کار که احتمالاً با احساس شرمندگی یا ترس از قضاوت مواجه است، باید اطمینان یابد که می‌تواند آزادانه و بدون هراس از تحقیر، سرزنش، انتقام‌جویی یا هرگونه سوءاستفاده، آسیب‌های وارده، ترس‌های درونی، نیازهای اساسی، انتظارات واقعی و دیدگاه‌های شخصی خود را به صادقانه‌ترین شکل ممکن بیان کند.

۱-۲. هنر ظریف میانجی‌گری در تعارضات و ابهامات

فرایندهای ترمیمی، به‌دلیل ماهیت عمیقاً انسانی و تمرکز بر آسیب‌ها و روایت‌های شخصی، ذاتاً با اختلاف در برداشت‌ها، سوءتفاهم‌ها و تعارض منافع گره خورده‌اند. در این میان، نقش وکیل میانجی، نه دامن‌زدن به این اختلافات، آن‌گونه که گاه در منطق حاکم بر فضای تقابلی نظام عدالت کیفری سنتی رخ می‌دهد، بلکه تبدیل هوشمندانه این تعارضات به فرصتی برای شفاف‌سازی، تعمیق درک متقابل و یافتن زمینه‌های مشترک برای حرکت به‌سوی ترمیم است. این گذار ظریف، مستلزم به‌کارگیری ماهرانه و آگاهانه مجموعه‌ای از تکنیک‌های پیشرفته ارتباطی و میانجی‌گری است.

در صدر این مهارت‌ها، گوش‌دادن فعال و همدلانه قرار دارد؛ این به‌معنای فراتر رفتن از شنیدن صرف کلمات و تلاش برای درک عمیق احساسات، نیازها، ارزش‌ها و دغدغه‌های پنهان در پس گفته‌های هر یک از طرفین است. وکیل میانجی باید با تمام وجود به زبان بدن، لحن صدا، مکث‌ها و حتی سکوت‌ها توجه کند تا لایه‌های زیرین پیام‌ها را دریابد. تکنیک‌های بازگوکردن و خلاصه‌کردن نیز نقشی حیاتی ایفا می‌کنند؛ وکیل با بیان مجدد هوشمندانه گفته‌های طرفین با کلمات خود، هم از درک صحیح اطمینان حاصل می‌کند و هم به‌طرفین نشان می‌دهد که سخنانشان با دقت شنیده و فهمیده شده است. همچنین، خلاصه‌کردن دوره‌ای نکات کلیدی و توافقات جزئی، به حفظ تمرکز گفت‌وگو، ایجاد حس پیشرفت و جلوگیری از سردرگمی کمک می‌کند (گرشاسبی، ۱۳۸۸، صص. ۸۰-۹۰).

۱-۳. مدیریت هوشمندانه طوفان‌های احساسی

مواجهه رودرروی طرفین متأثر از جرم، به‌ویژه در پرونده‌های با شدت آسیب بالا، به‌مثابه گشودن دریچه‌ای به دنیای احساسات عمیق و گاه متناقض است. در این صحنه حساس و پرتلاطم، فوران احساسات شدید، از طیف گسترده‌ای چون خشم و انزجار عمیق در بزه‌دیده گرفته تا اندوه جانکاه و پشیمانی در بزه‌کار، و احساساتی چون ترس، اضطراب طاقت‌فرسا، شرمساری فلج‌کننده و ناامیدی فراگیر در هر دو طرف، امری کاملاً قابل پیش‌بینی و طبیعی است (گرشاسبی، ۱۳۸۸، ص. ۱۰۵). در این میان، وکیل تسهیل‌گر، نه تنها باید از سطح بالایی از هوش هیجانی^۱ برخوردار باشد، بلکه باید به‌سان ناخدای کشتی در دریای طوفانی، با مهارت و آرامش، سکان هدایت احساسات را در دست گیرد و از غرق‌شدن فرایند ترمیمی در تلاطم هیجانات جلوگیری کند.

نخستین گام در این مسیر دشوار، شناسایی دقیق و درک عمیق احساسات است. وکیل باید چشمانی تیزبین و ذهنی هوشیار داشته باشد تا بتواند احساسات مختلف را نه تنها در طرف مقابل، بلکه در درون خود نیز به درستی تشخیص دهد، حتی اگر این احساسات به صراحت به زبان آورده نشوند. توجه به نشانه‌های غیرکلامی ظریف، تغییرات لحن صدا، زبان بدن و حتی سکوت‌های معنادار، همگی کلیدهای رمزگشایی از دنیای احساسات هستند. پس از شناسایی، گام حیاتی بعدی، اعتبارسنجی و به رسمیت شناختن این احساسات است. وکیل باید با همدلی و درک عمیق، به طرفین اطمینان دهد که ابراز این احساسات، هر قدر هم شدید یا متناقض به نظر برسند، کاملاً طبیعی، انسانی و قابل درک هستند. جملاتی همچون «می‌فهمم که چقدر عصبانی هستید»، «درک می‌کنم که چقدر ناراحت و ناامید شده‌اید» یا «می‌توانم تصور کنم که چقدر ترسیده‌اید»، بدون هیچ‌گونه قضاوت ارزشی یا تلاش برای سرکوب احساسات، می‌توانند به طرفین احساس شنیده شدن و درک شدن را القا کنند و از شدت بار هیجانی بکاهند.

۱-۴. پیشگیری از بن‌بست و راهبری خلاقانه به سوی توافق

در دل هر فرایند ترمیمی، همچون هر تعامل انسانی پیچیده، همواره پتانسیل رسیدن به نقطه بن‌بست وجود دارد. در لحظاتی حساس، طرفین ممکن است در مواضع خود سرسختانه پافشاری کنند، انگیزه و امیدشان به دستیابی به توافق کاهش یابد، و فضای گفت‌وگو به سکون و رکود گراید. در چنین شرایطی، وکیل تسهیل‌گر نمی‌تواند منفعلانه تسلیم این وضعیت شود. او باید به‌سان یک معمار خلاق و یک رهبر مدبر، با بهره‌گیری از خلاقیت، انعطاف‌پذیری و جعبه‌ابزار تکنیک‌های حل مسئله، به دل بن‌بست نفوذ کند، موانع پنهان را شناسایی نماید و مسیرهای نوینی برای عبور از آن‌ها جست‌وجو کند (گرشاسبی، ۱۳۸۸، ص. ۱۰۸). یکی از نخستین اقدامات وکیل در رویارویی با بن‌بست، تجزیه مسئله به اجزای کوچک‌تر و قابل مدیریت‌تر است. مشکلات بزرگ و درهم‌تنیده اغلب به نظر غیرقابل حل می‌رسند، اما با تقسیم آن‌ها به بخش‌های کوچک‌تر، می‌توان به تدریج بر هر بخش تمرکز کرد و راه‌حل‌های جزئی‌تری برای هر کدام یافت. طوفان فکری نیز ابزار کارآمد دیگری است که وکیل می‌تواند از آن بهره‌گیرد. تشویق طرفین به ارائه هرگونه ایده و پیشنهاد، هرچند غیرمتعارف یا غیرعملی به نظر برسد، بدون اعمال قضاوت اولیه، می‌تواند جرقه‌های خلاقیت را روشن کند و راه‌حل‌های نوینی را به ارمغان آورد که در نگاه اول به ذهن نمی‌رسیدند. تغییر تمرکز از گذشته به آینده نیز می‌تواند بسیار راهگشا باشد. به جای غرق شدن در سرزنش‌ها و مناقشات بر سر وقایع گذشته، وکیل می‌تواند طرفین را به سمت یافتن راه‌حلی برای جلوگیری از تکرار مشکل در آینده و ساختن آینده‌ای بهتر هدایت کند.

وکیل باید با هدایت هوشمندانه گفت‌وگو به سمت راه‌حل‌های مشخص، به طرفین کمک کند تا ایده‌های کلی و مبهم را به تعهدات ترمیمی مشخص، قابل اندازه‌گیری، قابل دستیابی، مرتبط و زمان‌بندی‌شده تبدیل نمایند. این تعهدات باید به گونه‌ای طراحی شوند که نیازهای اصلی بزه‌دیده را به‌طور واقعی برآورده سازند و مسئولیت‌پذیری معنادار بزه‌کار را به‌نحو شایسته‌ای منعکس کنند.

۱.۵. مدیریت اجرایی فرایند و تضمین آگاهی بخشی

علاوه بر مهارت‌های نرم، وکیل تسهیل‌گر مسئولیت جنبه‌های ساختاری و مدیریتی فرایند را نیز بر عهده دارد. این شامل برنامه‌ریزی دقیق جلسات (زمان، مکان، شرکت‌کنندگان)، مدیریت مؤثر زمان جلسه، تهیه و توافق بر سر دستور کار، و مهم‌تر از همه، اطمینان از دسترسی برابر و کامل همه شرکت‌کنندگان به اطلاعات ضروری در مورد ماهیت فرایند ترمیمی، نقش‌ها و انتظارات، حقوق قانونی‌شان (به‌خصوص حق ترک فرایند در هر زمان)، گزینه‌های پیش رو و پیامدهای احتمالی تصمیماتشان است (گرشاسبی، ۱۳۸۸، ص. ۱۱۱). این آگاهی بخشی مستمر، پایه و اساس مشارکت آگاهانه، داوطلبانه و معنادار است.

۲. نقش نمایندگی و مشاوره حقوقی ترمیمی محور

نقش تسهیل‌گر بی طرف، نافی حق و نیاز طرفین (هم بزه‌دیده و هم بزه‌کار) به داشتن نماینده و مشاور حقوقی مستقل نیست، به‌خصوص در پرونده‌های پیچیده‌تر یا زمانی که یکی از طرفین احساس آسیب‌پذیری بیشتری می‌کند. اما، این نقش نمایندگی و مشاوره در پارادایم عدالت ترمیمی، تفاوت‌های جوهری و بنیادین با وکالت سنتی در نظام تقابلی دارد. وکیل در این نقش، همچنان مدافع منافع و حقوق قانونی موکل خویش است، اما این دفاع باید در راستای فلسفه و اهداف ترمیمی صورت گیرد و به‌جای تشدید منازعه و تلاش برای پیروزی به هر قیمت، بر تسهیل مشارکت آگاهانه، فعال و سازنده موکل در فرایند ترمیمی و دستیابی به یک نتیجه ترمیمی منصفانه و پایدار متمرکز باشد. این نقش، دو بال اصلی نمایندگی فعال و مشاوره تخصصی را در بر می‌گیرد:

۲-۱. ابعاد نمایندگی ترمیمی محور

نقش وکیل در عدالت ترمیمی، به‌ویژه در بُعد نمایندگی، از پیچیدگی و ظرافت خاصی برخوردار است. وکیل ترمیمی محور، همانند یک سکندار ماهر، باید کشتی نمایندگی را در آب‌های گاه متلاطم تعارضات و نیازهای متفاوت طرفین، به‌سوی ساحل امن ترمیم هدایت کند. این نمایندگی، وجهی دوگانه دارد: نمایندگی از بزه‌دیده و نمایندگی از بزه‌کار، که هر کدام ابعاد و مسئولیت‌های خاص خود را دارند.

در نمایندگی از بزه‌دیده، وکیل نقشی توانمندسازانه ایفا می‌کند. او صدای بزه‌دیده را تقویت می‌کند، به او کمک می‌نماید تا داستان خود را به‌روشنی بیان کند، ابعاد گوناگون آسیب‌های وارده (جسمی، مالی، عاطفی، اجتماعی) را تشریح نماید و نیازهای ترمیمی خود (اطلاعات، شنیده شدن، تأیید آسیب، عذرخواهی، جبران خسارت، امنیت، بازگشت کنترل بر زندگی) را به‌طور دقیق مطرح سازد (اردمه، ۱۴۰۳، صص. ۱۱۳-۱۱۴). وکیل باید اطمینان حاصل کند که فرایند ترمیمی واقعاً بر محور نیازها و تجربیات بزه‌دیده می‌چرخد و به ابزاری برای تخفیف مجازات بزه‌کار تقلیل نیابد. آگاهی بخشی به بزه‌دیده از حقوق قانونی‌اش در نظام عدالت کیفری و فرایند ترمیمی (دسترسی به اطلاعات، مشارکت داوطلبانه، همراهی حامی، دریافت غرامت، محافظت در برابر آسیب مجدد) و حمایت عاطفی و روانی اولیه (در حد توان و ارجاع تخصصی) از دیگر وظایف وکیل است. در نهایت، وکیل باید فعالانه برای بهترین نتیجه ترمیمی ممکن مذاکره کند، و منافع بزه‌دیده را در توافق‌نامه ترمیمی نمایندگی نماید، تا تعهدات بزه‌کار به‌نحو شایسته‌ای پاسخگوی نیازهای شناسایی شده بزه‌دیده باشد.

نمایندگی از بزهکار نیز نقشی دوگانه و حساس است. وکیل باید از حقوق قانونی و رویه‌ای بزهکار حراست کند و تضمین نماید که این حقوق در طول فرایند به‌طور کامل رعایت می‌شوند (رفتار انسانی، عدم اجبار به خوداتهامی بیش از اقرار، آگاهی از اتهامات، درک پیامدهای مشارکت، رعایت رویه عادلانه). وکیل باید اطمینان حاصل کند که مشارکت بزهکار کاملاً داوطلبانه، آگاهانه و بدون فشار یا وعده غیرواقعی صورت می‌گیرد (ایوون دندوراند فریزولی، ۱۳۹۰، صص. ۳۳-۳۶). در عین حال، وکیل باید به بزهکار کمک کند تا تأثیرات عمل مجرمانه خود را بر بزه‌دیده، خانواده‌ها و جامعه به‌درستی درک و مسئولیت آن را پذیرد. این مسئولیت‌پذیری می‌تواند شامل به چالش کشیدن توجیهات یا انکار بزهکار باشد، اما به‌شيوه‌ای حمایتی و غیرسرزنش‌آمیز. راهنمایی بزهکار برای مشارکت سازنده و شناسایی راه‌های معنادار برای جبران آسیب (فراتر از جبران مالی)، آماده‌سازی او برای مواجهه احتمالی با بزه‌دیده، و تشویق به ابراز پشیمانی صادقانه (در صورت وجود) از دیگر وظایف وکیل است. وکیل همچنین باید به بزهکار در تدوین تعهدات واقع‌بینانه در توافق‌نامه ترمیمی کمک کند، تعهداتی که هم معنادار و ترمیمی باشند و هم واقع‌بینانه و قابل اجرا.

در هر دو حالت نمایندگی، وکیل باید تعادل ظریفی بین دفاع از منافع موکل و پایبندی به اصول و اهداف فرایند ترمیمی حفظ کند. او باید همواره به یاد داشته باشد که هدف نهایی، ترمیم آسیب، تحقق عدالت و ایجاد فضایی برای بهبودی و رشد برای همه طرفین است.

۲-۲. ابعاد مشاوره حقوقی ترمیمی محور

مشاوره حقوقی ترمیمی محور، بُعدی حیاتی از نقش وکیل در عدالت ترمیمی است. وکیل در این نقش، همچون فانوسی دریایی، مسیر تصمیم‌گیری موکل را در میان اتهامات حقوقی و پیچیدگی‌های فرایند ترمیمی روشن می‌سازد. این مشاوره ابعاد گوناگون را در بر می‌گیرد:

نخست، توضیح دقیق وضعیت حقوقی و گزینه‌ها است. وکیل باید به زبانی ساده و شفاف، وضعیت حقوقی پرونده موکل در نظام عدالت کیفری رسمی را تشریح کند (اردمه، ۱۴۰۳، ص. ۱۱۷). این شامل تبیین رابطه پیچیده فرایند ترمیمی و دادرسی کیفری است: آیا ترمیم جایگزین دادرسی می‌شود، آن را تکمیل می‌کند، یا موازی با آن پیش می‌رود؟ تأثیر مشارکت در ترمیم بر روند تحقیقات، تعقیب و مجازات احتمالی چیست؟ پیامدهای قانونی مشارکت یا عدم مشارکت در برنامه ترمیمی کدامند؟ آثار حقوقی امضای توافق‌نامه ترمیمی چیست؟ (قابلیت استناد در دادگاه، قابلیت پیگیری قانونی اجرا). ارائه اطلاعات ناقص یا نادرست در این زمینه، تصمیم‌گیری غیرآگاهانه موکل را به دنبال خواهد داشت.

دوم، تشریح جامع فرایند عدالت ترمیمی است. وکیل باید درک کامل موکل از چستی، چربی و چگونگی برنامه عدالت ترمیمی پیشنهادی را تضمین کند. این شامل توضیح فلسفه و اصول بنیادین (ترمیم به‌جای تنبیه)، مراحل عملی، نقش‌های مختلف (تسهیل‌گر، طرفین، حامیان، جامعه)، نحوه برگزاری جلسات، مزایای بالقوه (فرصت بیان، جبران، التیام، کاهش مجازات احتمالی) و خطرات و محدودیت‌های احتمالی (فشار عاطفی، عدم تضمین نتیجه، احتمال عدم توافق، محدودیت‌های محرمانگی) است. این آگاهی‌بخشی جامع، سنگ‌بنای رضایت آگاهانه واقعی برای مشارکت است.

۳. نقش مدیریتی در تدوین توافق‌نامه‌های ترمیمی

توافق‌نامه ترمیمی،^۱ صرفاً یک صورتجلسه یا یک پیمان اخلاقی محض نیست؛ بلکه سند حقوقی و عملیاتی بنیادینی است که ماحصل گفتگوها، تفاهمات و تعهدات طرفین در فرایند ترمیمی را به‌شکلی مدون، شفاف و قابل پیگیری درمی‌آورد (زندى، ۱۳۸۸، ص. ۱۵۶). این سند، نقشه راه ترمیم آسیب‌ها و بازسازی روابط است و از این‌رو، تدوین دقیق و هوشمندانه آن اهمیتی حیاتی دارد (شیری، ۱۳۹۶، ص. ۱۳۲). وکیل دادگستری در این مرحله، نقشی فراتر از یک مشاور صرف ایفا می‌کند و به‌عنوان یک مدیر فرایند تدوین، مسئولیت تضمین کیفیت، اعتبار و جامعیت این سند کلیدی را بر عهده می‌گیرد. این نقش مدیریتی مستلزم توجه دقیق به چهار بُعد اساسی است که در ادامه با جزئیات بیشتری برگرفته از متن پایان‌نامه تشریح می‌شوند:

۱-۳. تضمین اعتبار قانونی و قابلیت اجرا

توافق‌نامه ترمیمی، هر چقدر هم که بر پایه حسن‌نیت و تفاهم طرفین شکل گرفته باشد، برای تحقق اهداف ترمیمی و جلوگیری از بی‌اعتمادی‌های احتمالی آتی، نیازمند بنایی استوار از اعتبار قانونی و قابلیت اجرا است. وکیل، در نقش معمار این بنا، باید با دقت و وسواس فراوان، اطمینان حاصل کند که توافق‌نامه از استحکام حقوقی کافی برخوردار بوده و در صورت نیاز، قابلیت استناد و پیگیری قانونی داشته باشد (اردمه، ۱۴۰۳، ص. ۱۲۰). این تضمین اعتبار قانونی و قابلیت اجرا، مستلزم رعایت اصولی چند است:

نخست، زبان دقیق و بدون ابهام است. وکیل باید مفاد توافق‌نامه را با استفاده از اصطلاحات حقوقی دقیق و عبارات روشن و غیرقابل تفسیر نگارش کند تا از هرگونه سوءبرداشت یا اختلاف در آینده جلوگیری شود. تبدیل تفاهمات کلی و شفاهی به تعهدات مكتوب و مشخص، هنر اصلی وکیل در این مرحله است. ابهام در متن توافق‌نامه می‌تواند مانند شکافی کوچک در بنای استوار توافق، به تدریج به شکافی عمیق تبدیل شود و کل توافق را متزلزل سازد.

دوم، تعیین صریح تعهدات است. جزئیات کامل تعهدات هر یک از طرفین (بزه‌کار و در موارد مقتضی بزه‌دیده یا جامعه) باید به‌روشنی قید شود: چه کسی، چه کاری را، چه زمانی، چگونه و در کجا انجام خواهد داد (ف، ۱۳۹۶، ص. ۱۵۴). برای مثال، اگر تعهد جبران خسارت مالی است، مبلغ دقیق، نحوه پرداخت (یک‌جا یا اقساط)، تاریخ یا تاریخ‌های پرداخت و شماره حساب مقصد باید مشخص باشد. اگر تعهد انجام خدمات عمومی است، نوع خدمت، تعداد ساعات، محل انجام و بازه زمانی باید تعیین گردد. تعهدات مبهم و کلی، مانند نقشه‌های ناقص و گنگ برای یک ساختمان، اجرای صحیح توافق‌نامه را غیرممکن می‌سازد.

سوم، پیش‌بینی ضمانت اجرا است. توافق‌نامه باید به‌روشنی پیامدهای عدم پایبندی به تعهدات را مشخص کند (شیری، ۱۳۹۶، ص. ۱۳۱). آیا عدم اجرا به‌معنای ارجاع مجدد پرونده به نظام کیفری رسمی است؟ آیا جریمه‌ای برای تأخیر در نظر گرفته شده است؟ آیا سازوکار خاصی برای رسیدگی به موارد نقض توافق پیش‌بینی

شده است؟ شفافیت در این زمینه، انگیزه پایبندی را افزایش می‌دهد و از بروز اختلافات بعدی می‌کاهد. ضمانت اجرا، مانند میلگردهای فولادی در بتن، استحکام و پایداری توافق‌نامه را تضمین می‌کند. چهارم، رعایت قوانین آمره و نظم عمومی است. وکیل باید مراقبت نماید که هیچ‌یک از مفاد توافق‌نامه با قوانین لازم‌الاجرا (آمره) یا اصول بنیادین نظم عمومی و اخلاق حسنه جامعه در تضاد نباشد، چراکه چنین مفادی از اساس باطل و غیرقابل استناد خواهند بود (عباسی، ۱۳۸۲، ص. ۹۰). توافق‌نامه، هر چقدر هم که زیبا و جامع باشد، اگر برخلاف قانون یا نظم عمومی بنا شود، مانند خانه‌ای بر روی شن‌های روان، محکوم به فروپاشی است. با رعایت این اصول، وکیل می‌تواند توافق‌نامه‌ای محکم، معتبر و قابل اجرا تدوین کند که ضمن تضمین حقوق طرفین، زمینه را برای اجرای صحیح و اثربخش تعهدات و در نهایت، تحقق اهداف عدالت ترمیمی فراهم سازد.

۳-۲. صیانت از انصاف و عدالت در توافق

توافق‌نامه ترمیمی نباید صرفاً یک قرارداد حقوقی خشک و بی‌روح باشد، بلکه باید روح عدالت و انصاف ترمیمی را در خود منعکس کند و به مثابه آینه‌ای، ارزش‌های بنیادین این گفتمان را بازتاب دهد (اردمه، ۱۴۰۳، ص. ۱۲۲). وکیل، در نقش مدیر تدوین، وظیفه‌ای فراتر از تضمین اعتبار قانونی دارد؛ او باید حافظ و پاسدار جوهر ترمیمی توافق باشد و بر تحقق این مهم نظارت کند. این نظارت ابعاد گوناگونی را شامل می‌شود: نخست، برقراری تناسب منطقی بین آسیب و ترمیم است. باید تعادلی معقول و منصفانه بین شدت و ابعاد آسیب‌های وارده (مادی، جسمی، عاطفی) و نوع و میزان تعهدات ترمیمی (جبران خسارت، عذرخواهی، اقدامات جبرانی دیگر) برقرار باشد. توافق نباید جنبه تنبیهی نامتناسب یا انتقام‌جویانه به خود بگیرد و در عین حال، نباید آن‌قدر ناچیز باشد که بی‌توجهی به عمق آسیب تلقی شود. یافتن این نقطه تعادل، هنر وکیل در ترجمه آلام به تعهدات سازنده است.

دوم، توجه به توانایی‌ها و محدودیت‌ها است. تعهدات پذیرفته‌شده توسط بزه‌کار باید واقع‌بینانه و متناسب با توانایی‌های مالی، جسمی و عملی او باشد. تحمیل تعهدات غیرممکن، نه تنها به ترمیم منجر نمی‌شود، بلکه تضمین‌کننده شکست توافق و سرخوردگی طرفین خواهد بود. انصاف ترمیمی حکم می‌کند که مسیر جبران، هرچند دشوار، اما پیمودنی باشد.

در مجموع، وکیل در این نقش، با تلفیق دانش حقوقی و درک عمیق از فلسفه عدالت ترمیمی، می‌کوشد تا توافق‌نامه‌ای تدوین شود که نه تنها از نظر قانونی معتبر، بلکه از منظر انسانی و اخلاقی نیز منصفانه و سازنده باشد و به راستی زمینه التیام و بازسازی را فراهم آورد.

۳-۳. تلاش برای جامعیت و پوشش ابعاد مختلف ترمیم

آسیب ناشی از جرم، پدیده‌ای چندوجهی و پیچیده است که ابعاد مختلف زندگی بزه‌دیده را در هم می‌آمیزد. یک توافق‌نامه ترمیمی مؤثر و کارآمد باید تلاش کند تا حد امکان، تمامی این وجوه را شناسایی کرده و برای ترمیم و التیام آن‌ها راهکارهایی جامع و سنجیده ارائه دهد (اردمه، ۱۴۰۳، ص. ۱۲۴). وکیل، در نقش مدیر

تدوین، باید معمار این جامعیت باشد و اطمینان حاصل کند که توافق‌نامه، همچون مرهمی کارآمد، بر تمامی زخم‌های پیدا و پنهان آسیب، نهاده می‌شود. این جامعیت، مستلزم توجه به نکات زیر است:

نخست، فراتر رفتن از جبران مالی است. توافق‌نامه نباید به ساده‌انگاری جبران صرفاً مالی محدود شود، بلکه باید بسته به ماهیت جرم و نیازهای بزه‌دیده، طیف گسترده‌ای از تعهدات ترمیمی را در بر گیرد. این تعهدات می‌تواند شامل عذرخواهی رسمی و مشخص (کتبی یا شفاهی در جمعی خاص)، بازگرداندن یا ترمیم مال مسروقه/آسیب‌دیده، انجام خدمات عام‌المنفعه مرتبط (مثلاً فردی که باعث تخریب محیط زیست شده، در پاکسازی آن مشارکت کند)، تعهد به شرکت در دوره‌های آموزشی یا درمانی (مانند کنترل خشم یا ترک اعتیاد)، ارائه توضیح در مورد چرایی وقوع جرم (در صورت تمایل بزه‌دیده)، و اتخاذ تدابیری برای پیشگیری از تکرار جرم باشد. تنوع و خلاقیت در انتخاب تعهدات، نشان‌دهنده درک عمیق وکیل از ابعاد گوناگون آسیب و تلاش برای ترمیم همه‌جانبه آن است.

دوم، پوشش آسیب‌های عاطفی و روانی است. در صورت امکان و تناسب، توافق‌نامه می‌تواند به نیازهای عاطفی و روانی بزه‌دیده نیز توجه کند، هرچند سنجش و جبران این آسیب‌ها دشوارتر است. گاهی صرف شنیده‌شدن درد و رنج بزه‌دیده، تأییدشدن آسیب و دریافت عذرخواهی صادقانه، بخش مهمی از فرایند ترمیم روانی است. سکوت در قبال زخم‌های روح، درمانی به همراه نخواهد داشت. توافق‌نامه ترمیمی باید فضایی برای بیان و التیام این زخم‌ها نیز فراهم سازد.

سوم، توجه به آسیب‌های اجتماعی و رابطه‌ای است. جرم می‌تواند روابط فردی و اعتماد اجتماعی را به شدت خدشه‌دار کند. توافق‌نامه می‌تواند شامل اقداماتی برای بازسازی این روابط (در صورت تمایل طرفین) یا ترمیم آسیب به جامعه (از طریق خدمات عمومی یا مشارکت در برنامه‌های اجتماعی) باشد. ترمیم روابط و اعتماد اجتماعی، بنیان جامعه‌ای سالم و پایدار است و توافق‌نامه ترمیمی می‌تواند در این مسیر نقش‌آفرین باشد.

چهارم، بررسی نیازهای بلندمدت است. گاهی آسیب‌های جرم، پیامدهای بلندمدتی دارند (مانند ناتوانی جسمی، مشکلات شغلی، ترس مزمن). توافق‌نامه می‌تواند در حد امکان، به این نیازهای بلندمدت نیز توجه کرده و سازوکارهایی برای حمایت مستمر (مثلاً پوشش هزینه‌های درمانی آتی) پیش‌بینی کند. عدالت ترمیمی نگاهی به آینده دارد و تلاش می‌کند تا بزه‌دیده را در مسیر بهبودی و بازگشت به زندگی عادی همراهی نماید.

با توجه به این ابعاد، وکیل می‌تواند توافق‌نامه‌ای جامع، همه‌جانبه و اثربخش تدوین کند که نه تنها به جبران خسارت و التیام آسیب‌های بزه‌دیده بپردازد، بلکه زمینه را برای بازسازی روابط اجتماعی، پیشگیری از تکرار جرم و تحقق عدالت به معنای واقعی کلمه فراهم سازد.

۴-۳. اعتباربخشی و رسمیت‌دهی به فرایند و نتایج

تدوین توافق‌نامه رسمی، به فرایند عدالت ترمیمی وزن، جدیت و اعتبار می‌بخشد و آن را از گفتگویی غیررسمی متمایز می‌کند (اردمه، ۱۴۰۳، ص. ۱۲۶). این رسمیت، ضمانت اجرای تعهدات را تقویت می‌کند. وکیل به عنوان مدیر تدوین، با اقدامات زیر به این اعتباربخشی یاری می‌رساند:

نخست، کاربست ساختار و زبان رسمی. نگارش توافق نامه در قالب استاندارد، با شماره گذاری، ذکر مشخصات طرفین و موضوع، و استفاده از زبان حقوقی مناسب (در عین سهولت فهم)، به سند رسمیت می دهد. این زبان رسمی، زبانی دقیق، واضح و تعهدآور است که به توافق نامه هویت حقوقی می بخشد و آن را به سندی قابل استناد تبدیل می کند. رسمیت، جدیت فرایند و تعهدات را تقویت می کند.

دوم، ثبت دقیق توافقات. وکیل اطمینان می یابد که تمامی نکات مورد توافق طرفین، بدون کم و کاست در سند نهایی منعکس شود. ابهام یا تناقض، اجرا را دشوار می سازد و اعتبار فرایند را خدشه دار می کند. بازخوانی مکرر متن، پرسش و پاسخ شفاف کننده و تأکید بر درک مشترک، از سوء تفاهم جلوگیری و سندی محکم و روشن فراهم می کند.

سوم، سازماندهی امضا. مدیریت جلسه امضا، اطمینان از حضور امضاکنندگان لازم و تأیید هویت آن ها، به رسمیت و اعتبار سند می افزاید. مراسم امضا، آیینی نمادین برای تأکید بر اهمیت و الزام آور بودن توافق است. حضور وکیل به عنوان شخصیت حقوقی بی طرف، اعتبار فرایند را تضمین می کند. در مجموع، وکیل با دانش حقوقی و مهارت های مدیریتی، نقش محوری در تدوین توافق نامه ای مستحکم، قابل اتکا و منصفانه ایفا می کند که به تحقق اهداف عدالت ترمیمی یاری می رساند.

۴. نقش نظارتی و مداخله فعال در مرحله اجرای توافق نامه های ترمیمی

امضای توافق نامه ترمیمی، پایان راه نیست، بلکه آغاز مرحله حساس اجرا است. موفقیت نهایی فرایند ترمیمی در گرو آن است که تعهدات پذیرفته شده در توافق نامه، در عالم واقع نیز به درستی و به طور کامل محقق شوند. وکیل دادگستری در این مرحله می تواند نقشی حیاتی به عنوان ناظر^۱ و تسهیل گر اجرا^۲ ایفا کند تا اطمینان حاصل شود که قطار ترمیم، در ریل توافق نامه باقی مانده و به مقصد نهایی خود (تحقق ترمیم) می رسد (اردمه، ۱۴۰۳، ص. ۱۲۹). این نقش نظارتی و مداخله ای، ابعاد مختلفی دارد:

۴-۱. تفسیر و شفاف سازی مفاد توافق نامه در حین اجرا

حتی دقیق ترین توافق نامه ها نیز ممکن است در میدان عمل، با ابهاماتی در تفسیر مفاد خود روبه رو شوند. وکیل، به واسطه اشraf بر متن و بستر شکل گیری توافق، نقشی کلیدی در رفع این ابهامات و تضمین اجرای صحیح آن ایفا می کند:

نخست، تفسیر بی طرفانه؛ در هنگامه بروز اختلاف در برداشت مفاد، وکیل، به ویژه اگر جایگاه بی طرفانه ای چون تسهیل گر داشته باشد، همچون مفسری امین، با مراجعه به سیاق عبارات توافق نامه، یادداشت های فرایند و روح حاکم بر گفتگوها، تفسیری منصفانه و هم سو با قصد اولیه طرفین ارائه می دهد. این تفسیر، مانع از توقف اجرا در پیچ و خم اختلاف نظرها می شود (حسینی چادگانی، ۱۳۹۳، ص. ۲۱).

دوم، شفاف‌سازی تعهدات؛ چنانچه در جزئیات اجرایی تعهدی (مانند کیفیت خدمت یا زمان پرداخت) ابهامی وجود داشته باشد، وکیل با تبیین دقیق و روشن مفاد، از تبدیل ابهام به مناقشه پیشگیری می‌کند. این شفاف‌سازی، مسیر اجرا را هموار و از تنش‌های احتمالی جلوگیری می‌کند (شیری، ۱۳۹۶، ص. ۳۴۵).

در مجموع، وکیل با تکیه بر دانش حقوقی و مهارت‌های ارتباطی، همچون چراغی فراروی اجرای توافق‌نامه، مسیر را روشن و از انحراف فرایند جلوگیری می‌کند. تفسیر و شفاف‌سازی مفاد توافق‌نامه توسط وکیل، ضمانتی برای اجرای صحیح و موفقیت‌آمیز عدالت ترمیمی است.

۴-۲. تسهیل فرایند اجرا و ایجاد سازوکارهای عملی

گاه، اجرای تعهدات ترمیمی، تنها با حسن‌نیت طرفین کافی نیست و نیازمند تدابیر عملی، رفع موانع اجرایی و ایجاد سازوکارهای کارآمد است (اردمه، ۱۴۰۳، ص. ۱۲۹). وکیل، با بهره‌گیری از دانش، تجربه و شبکه ارتباطی خود، می‌تواند نقشی محوری در تسهیل این مرحله ایفا کند:

نخست، ایجاد ارتباط و هماهنگی؛ تعهدات ترمیمی اغلب مستلزم تعامل با افراد و نهادهای ثالث است (ایوون دندوراند فریزولی، ۱۳۹۰، ص. ۷۲). برای مثال، انجام خدمات عمومی در سازمان خاص، شرکت در دوره‌های آموزشی یا ملاقات با متخصصان (مانند مشاور یا مددکار اجتماعی)، وکیل، با بهره‌گیری از شبکه ارتباطی خود و مهارت‌های مذاکره، زمینه این تعاملات را فراهم می‌کند. او می‌تواند مقدمات برقراری ارتباط اولیه با سازمان‌ها یا افراد مربوطه را فراهم کند، در هماهنگی قرار ملاقات یا ثبت‌نام در دوره‌ها یاری رساند و اطلاعات و مدارک لازم را تبادل نماید. همچنین، در مواردی که اجرای تعهدات نیازمند طی مراحل اداری خاص باشد (مانند پرداخت خسارت از طریق سازوکارهای بیمه یا حمایت قضایی)، وکیل با آگاهی از رویه‌ها و مقررات مربوطه، راهنمایی‌های لازم را به‌طرفین ارائه داده و به رفع موانع بوروکراتیک کمک می‌کند. این اقدامات وکیل، مسیر اجرا را هموارتر و از سردرگمی و تأخیر جلوگیری می‌کند.

دوم، یافتن راه‌حل برای موانع اجرایی؛ در مسیر اجرا، ممکن است موانع پیش‌بینی‌نشده‌ای ظاهر شوند (مانند مشکلات مالی ناگهانی، بیماری، محدودیت‌های اجتماعی یا مخالفت خانواده). در این شرایط، وکیل با رویکردی انعطاف‌پذیر و مسئله‌محور، به‌طرفین یاری می‌رساند تا با همفکری، راه‌حل‌های جایگزین و منصفانه‌ای بیابند که ضمن رفع مانع، روح ترمیمی توافق را نیز حفظ کند. برای مثال، اگر بدهکار مالی به‌دلیل از دست دادن شغل قادر به پرداخت اقساط در موعد مقرر نباشد، وکیل می‌تواند با میانجی‌گری بین طرفین، زمینه تعدیل توافق‌نامه را فراهم کند (مثلاً تمدید مهلت پرداخت، کاهش مبلغ اقساط یا جایگزینی بخشی از تعهد مالی با تعهد غیرمالی). یا اگر انجام خدمت عمومی به‌دلیل محدودیت جسمی یا مخالفت سازمان مربوطه ممکن نباشد، وکیل می‌تواند پیشنهاد خدمت در حوزه دیگر یا تغییر نوع تعهد را مطرح کند. این‌گونه راه‌حل‌های خلاقانه و انعطاف‌پذیر، از بن‌بست در اجرا جلوگیری کرده و تداوم فرایند ترمیمی را تضمین می‌نماید.

سوم، پیشنهاد سازوکارهای عملی؛ وکیل می‌تواند با پیش‌بینی چالش‌های احتمالی اجرا، به‌طرفین پیشنهاد سازوکارهای عملی و پیشگیرانه‌ای ارائه دهد که اجرا را سازمان‌یافته‌تر، شفاف‌تر و قابل نظارت‌تر سازد. برای مثال،

در مورد تعهد انجام خدمات عمومی، وکیل می‌تواند پیشنهاد تعیین فردی معتمد از میان اعضای جامعه محلی یا داوطلبان برای نظارت بر انجام خدمت و ارائه گزارش پیشرفت به طرفین را مطرح کند (اردمه، ۱۴۰۳، ص. ۱۳۰). در مجموع، وکیل با اقدامات تسهیل‌گرانه خود در مرحله اجرا، همچون مهندسی ماهر، زمینه تحقق عملی توافق‌نامه ترمیمی را فراهم آورده و از تبدیل توافق به سندی بی‌اثر جلوگیری می‌کند. تلاش‌های وکیل در این مرحله، ضمانتی برای به ثمر رسیدن فرایند عدالت ترمیمی و تحقق اهداف اصلی آن است.

۳-۴. نظارت بر حسن اجرای توافق‌نامه و پیگیری تعهدات

نظارت فعال و مستمر وکیل بر روند اجرای توافق‌نامه، نقشی اساسی در اثربخشی عدالت ترمیمی ایفا می‌کند. این نظارت، در واقع تضمینی است بر اینکه توافقات حاصله، صرفاً بر روی کاغذ باقی نمانده و به مرحله عمل درآیند (ایوون دندوراند فریزولی، ۱۳۹۰، ص. ۷۷). این نظارت می‌تواند ابعاد گوناگونی داشته باشد؛ از جمله پیگیری منظم وضعیت اجرا از طرفین در فواصل زمانی مشخص، که می‌تواند از طریق تماس تلفنی، ایمیل یا جلسات حضوری صورت پذیرد. همچنین، در مواردی که اجرای تعهدات مستلزم ارائه مستندات باشد، وکیل می‌تواند مسئولیت دریافت، بررسی و تأیید این مدارک را بر عهده گیرد تا از انجام واقعی تعهدات اطمینان حاصل شود. این نظارت فعال، امکان شناسایی سریع موارد عدم پایبندی، تأخیر یا نقص در اجرا را فراهم می‌آورد و به وکیل این فرصت را می‌دهد تا به موقع مداخله نماید. در صورت بروز مشکل، نخستین گام وکیل، گفت‌وگو با طرفین و تلاش برای درک علت عدم اجرا و یافتن راه‌حل‌های مسالمت‌آمیز است. بدیهی است که در تمامی این مراحل، رعایت انصاف، اصول اخلاقی و حرفه‌ای از سوی وکیل، امری ضروری و اجتناب‌ناپذیر است.

۴-۴. مستندسازی فرایند اجرا و نتایج

علاوه بر نظارت فعال و مستمر وکیل بر روند اجرای توافق‌نامه، مستندسازی دقیق و کامل فرایند اجرا و نتایج حاصله از اهمیت بسزایی برخوردار است. این مستندسازی، نه تنها به ارزیابی میزان موفقیت فرایند عدالت ترمیمی کمک می‌کند، بلکه سابقه ارزشمندی را برای ارجاع‌های آتی و بهبود برنامه‌های مشابه فراهم می‌سازد (اردمه، ۱۴۰۳، ص. ۱۳۲).

در این راستا، وکیل می‌تواند نقش مهمی ایفا کند؛ از جمله نگهداری منظم و دقیق سوابق مربوط به تمامی مراحل اجرا، شامل ثبت تاریخ اقدامات انجام‌شده، جزئیات تعاملات صورت‌گرفته، مستندات و مدارک مبادله‌شده، و همچنین هرگونه مورد نقض تعهدات احتمالی و نحوه رسیدگی و حل‌وفصل آن‌ها. این سوابق جامع، همچون آرشیو امانت‌داری، تمامی مراحل پیموده‌شده را ثبت و ضبط می‌کند. به‌علاوه، وکیل می‌تواند با تجميع این سوابق، نسبت به تهیه گزارش نهایی جامعی اقدام نماید. این گزارش، که پس از اتمام دوره توافق‌نامه یا در مقاطع زمانی مشخص تهیه می‌شود، باید تصویر روشنی از روند پیشرفت، میزان تحقق تعهدات، چالش‌های احتمالی و نتایج نهایی فرایند ارائه دهد. بدین ترتیب، وکیل با اهتمام به مستندسازی دقیق فرایند اجرا، نه تنها به شفافیت و پاسخ‌گویی فرایند کمک می‌کند، بلکه به غنای دانش و تجربه در حوزه عدالت ترمیمی نیز یاری

رسانده و گامی مؤثر در جهت ارتقای کیفیت و کارآمدی این رویکرد نوین برمی‌دارد. این مستندات، در نهایت، چون نقشه‌ای راهنما، مسیر آینده عدالت ترمیمی را هموار می‌سازند.

نتیجه‌گیری

تحلیل نقش‌های عملیاتی وکلای دادگستری در فرایندهای اجرایی عدالت ترمیمی، آن‌چنان که در این پژوهش تبیین گردید، آشکار می‌سازد که این کنشگران حقوقی، ظرفیتی استراتژیک و تحول‌آفرین در گذار از پارادایم سنتی عدالت کیفری به سوی رویکردی ترمیمی‌محور در نظام حقوقی ایران دارا هستند. یافته‌های تحقیق، فراتر از شناسایی صرف، نشان‌دهنده ضرورت تفکیک‌ناپذیر حضور و مشارکت فعال وکلا برای عملیاتی‌سازی و تضمین اثربخشی فرایندهای ترمیمی است.

استنتاج کلیدی نخست آن است که چهار نقش عملیاتی شناسایی شده - تسهیل‌گری و میانجی‌گری، نمایندگی و مشاوره حقوقی ترمیمی‌محور، مدیریت تدوین توافق‌نامه‌های ترمیمی، و نظارت و حمایت در اجرای توافق‌نامه‌ها - صرفاً وظایف مجزا نیستند، بلکه اجزای یک سیستم به هم پیوسته را تشکیل می‌دهند که در کنار یکدیگر، به تحقق اهداف چندگانه عدالت ترمیمی (ترمیم آسیب، مسئولیت‌پذیری، بازسازی روابط، پیشگیری از تکرار جرم) یاری می‌رسانند. نقش تسهیل‌گری، بستر ارتباطی و اعتمادساز را فراهم می‌کند؛ نقش نمایندگی و مشاوره، توازن قدرت و تضمین حقوق طرفین را در چارچوبی غیرتقابلی ممکن می‌سازد؛ نقش مدیریتی در تدوین توافق، دستاوردهای فرایند را به تعهداتی ملموس، قانونی و منصفانه تبدیل می‌کند؛ و نقش نظارتی و حمایتی، پایداری و تحقق عملی این تعهدات را تضمین می‌نماید. فقدان یا ضعف هر یک از این نقش‌ها می‌تواند کل فرایند ترمیمی را بی‌اثر یا حتی آسیب‌زا کند.

استنتاج دوم، بر ضرورت بازتعریف بنیادین هویت حرفه‌ای وکیل در این عرصه تأکید دارد. وکیل در عدالت ترمیمی، دیگر صرفاً «مدافع» منافع یک‌جانبه در یک بازی مجموع-صفر نیست، بلکه به «معمار ترمیم» یا «مهندس حل اختلاف سازنده» بدل می‌شود. این تحول، مستلزم گذار از ذهنیت تقابلی به ذهنیت ترمیمی و تجهیز به مجموعه‌ای از صلاحیت‌های میان‌رشته‌ای است که دانش حقوقی سنتی را با مهارت‌های پیشرفته ارتباطی، میانجی‌گری، روان‌شناختی (درک دینامیک آسیب و ترمیم) و مدیریت فرایند پیوند می‌زند. این امر، چالشی اساسی اما ضروری برای نهاد وکالت و نظام آموزش حقوقی کشور است.

استنتاج سوم، به جایگاه نهادی و ساختاری این نقش‌ها در سیاست جنایی ایران بازمی‌گردد. اگرچه قوانین موجود ظرفیت‌هایی را ایجاد کرده‌اند، اما برای فعال‌سازی کامل پتانسیل وکلا، نیاز به اقدامات تکمیلی تقنینی، قضایی و صنفی احساس می‌شود. این اقدامات باید شامل موارد زیر باشد:

- تدوین پروتکل‌های اجرایی شفاف: مشخص کردن دقیق نحوه ارجاع پرونده‌ها به فرایندهای ترمیمی با مشارکت وکلا، تعریف حدود وظایف و اختیارات وکیل در هر نقش، و تعیین سازوکارهای نظارت بر عملکرد.

- ایجاد سازوکارهای تشویقی: تعریف نظام تعرفه و حق الوکاله متناسب با نقش‌های ترمیمی وکلا، به‌گونه‌ای که مشارکت در این فرایندها را از نظر حرفه‌ای جذاب نماید.
- توسعه آموزش‌های تخصصی مستمر: گنجاندن واحدهای نظری مرتبط با عدالت ترمیمی و مهارت‌های آن در دوره کارآموزی وکالت و ارائه دوره‌های بازآموزی تخصصی توسط کانون‌های وکلا و مرکز وکلا، کارشناسان رسمی و مشاوران خانواده قوه قضائیه با همکاری مراکز علمی.
- ترویج فرهنگ حقوقی ترمیمی: تلاش برای تغییر نگرش قضات، وکلا و عموم جامعه نسبت به قابلیت‌ها و مزایای عدالت ترمیمی و نقش سازنده وکلا در آن.

در نهایت، این پژوهش استدلال می‌کند که سرمایه‌گذاری بر توسعه نقش‌های عملیاتی وکلای دادگستری در فرایندهای اجرایی عدالت ترمیمی، نه تنها یک انتخاب، بلکه یک ضرورت استراتژیک برای پاسخ‌گویی به ناکارآمدی‌های نظام عدالت کیفری سنتی و حرکت به سوی نظام قضایی انسانی‌تر، کارآمدتر و عادلانه‌تر در ایران است. ادغام مؤثر تخصص حقوقی و مهارت‌های ترمیمی وکلا می‌تواند به شکل قابل توجهی به کاهش حجم پرونده‌های قضایی، افزایش رضایتمندی بزه‌دیدگان، تسهیل بازگشت بزه‌کاران به جامعه و در نهایت، تقویت همبستگی و سلامت اجتماعی منجر گردد. آینده عدالت ترمیمی در ایران، تا حد زیادی به میزان آمادگی و توانایی نظام حقوقی کشور برای بازشناسی و بهره‌گیری از این ظرفیت عظیم حرفه وکالت بستگی خواهد داشت.

منابع

- اردمه، ابوالفضل. (۱۴۰۳). نقش وکلای دادگستری در تحقق، توسعه و اجرای گفتمان عدالت ترمیمی و جایگاه آن در سیاست جنایی ایران (پایان‌نامه کارشناسی ارشد). دانشگاه علوم اسلامی رضوی، مشهد.
- امامقلی‌زاده گاوان، وحید. (۱۴۰۰). بررسی نقش وکیل در فرآیند دادرسی کیفری با تأکید بر سیاست جنایی. در سومین کنفرانس بین‌المللی فقه و حقوق، روانشناسی و علوم تربیتی در ایران و جهان اسلام.
- حسینی چادگانی، سیده سارا. (۱۳۹۳). نقش وکیل در فرآیند سازشی - ترمیمی / توافقی. در اولین همایش ملی وکالت، اخلاق، فقه و حقوق.
- دندوراند فریزولی، ایوون و گریفتیز، کورت تی. (۱۳۹۰). کتاب راهنمای برنامه‌های عدالت ترمیمی (ترجمه عزیزالله سمیعی، چاپ اول). تهران: انتشارات صندوق کودکان سازمان ملل متحد.
- دهخدا، علی‌اکبر. (۱۳۴۷). لغت‌نامه (زیر نظر محمد معین). تهران: شرکت چاپ.
- زند، روح‌الله. (۱۳۸۸). جایگاه دادرسی ترمیمی در حقوق کیفری ایران (پایان‌نامه کارشناسی ارشد). دانشکده حقوق دانشگاه شهید بهشتی، تهران.
- زهر، هوار. (۱۳۸۳). کتاب کوچک عدالت ترمیمی (ترجمه حسین غلامی، چاپ اول). تهران: مجد.
- شیری، عباس. (۱۳۸۵). فرایندهای عدالت ترمیمی. مطالعات پیشگیری از جرم. (۱).
- شیری، عباس. (۱۳۹۶). عدالت ترمیمی. تهران: میزان.
- عباسی، مصطفی. (۱۳۸۲). افق‌های نوین عدالت ترمیمی در میانجی‌گری کیفری (چاپ اول). تهران: دانشور.
- غلامی، حسین. (۱۳۸۵). عدالت ترمیمی (چاپ اول). تهران: سمت.
- فرجیها، محمد. (۱۳۹۵). دانش‌نامه عدالت ترمیمی (مجموعه مقاله‌های همایش بین‌المللی عدالت ترمیمی و پیشگیری از جرم). تهران: میزان.
- فروزش، روح‌الله. (۱۳۸۵). جایگاه عدالت ترمیمی در فقه اسلامی و حقوق ایران. تهران: خرسندی.
- فرهمند، مجتبی. (۱۳۹۶). جلوه‌های عدالت ترمیمی در حقوق کیفری ایران (چاپ اول). تهران: میزان.
- قانون آیین دادرسی کیفری. (۱۳۹۲). روزنامه رسمی جمهوری اسلامی ایران.
- قانون مجازات اسلامی. (۱۳۹۲). روزنامه رسمی جمهوری اسلامی ایران.
- گرشاسبی، اصغر. (۱۳۸۸). هنر و فن میانجی‌گری (چاپ اول). تهران: مهاجر.
- نجفی ابرندآبادی، علی حسین. (۱۳۸۲). از عدالت کیفری کلاسیک تا عدالت ترمیمی. مجله تخصصی دانشگاه علوم اسلامی رضوی، ۹/۲ و ۱۰).

References

- Ardamah, Abū al-Faḍl. (1403 SH [2024/2025 CE]). *Naqsh-i vukalā-yi dādgustarī dar taḥaqquq, tawsi'ah va ijrā-yi guftimān-i 'adālat-i tarmīmī va jāyghāh-i ān dar siyāsāt-i jinā'ī-yi Īrān* [The role of attorneys at law in the realization, development, and implementation of restorative justice discourse and its place in Iranian criminal policy] (Master's thesis in criminal law and criminology). Dānishgāh-i 'Ulūm-i Islāmī-yi Raḍavī, Mashhad. (in Persian)
- Imām-Qulī-Zādah Gāvan, Vaḥīd. (1400 SH [2021/2022 CE]). *Barrasī-yi naqsh-i vakīl dar farāyand-i dādrasī-yi kayfārī bā ta'kīd bar siyāsāt-i jinā'ī* [An examination of the

- role of the lawyer in criminal proceedings with an emphasis on criminal policy]. In *Sivvumīn Kūnfarāns-i Bayn al-Milālī-yi Fiqh va Huqūq, Ravān-shināsī va 'Ulūm-i Tarbiyātī dar Īrān va Jahān-i Islām*. (in Persian)
- Dandurand, Yvon, & Curt T. Griffiths [Dāndūrānd Farīzūlī, Īvūn, & Kūrt Tī Girīfīs]. (1390 SH [2011/2012 CE]). *Kitāb-i rāhnamā-yi barnāmah-hā-yi 'adālat-i tarmīmī* [Handbook on restorative justice programmes] ('A. Samī'ī, Trans.; 1st ed.). Tehran: Intishārāt-i Šandūq-i Kūdākān-i Sāzmān-i Milāl-i Muttahid [UNICEF]. (in Persian)
- Dihkhudā, 'Alī-Akbar. (1347 SH [1968/1969 CE]). *Lughat-nāmah* [Dictionary] (M. Mu'īn, Ed.). Tehran: Shirkat-i Čāp. (in Persian)
- Ḥusaynī Chādagānī, Sayyidah Sārā. (1393 SH [2014/2015 CE]). Naqsh-i vakīl dar farāyand-i sāzishī-tarmīmī/tavāfuqī [The role of the lawyer in the conciliation-restorative/consensual process]. In *Avvalīn Hamāyish-i Millī-yi Vikālat, Akhlāq, Fiqh va Huqūq*. (in Persian)
- Zandī, Rūh Allāh. (1388 SH [2009/2010 CE]). *Jāyghāh-i dādrasī-yi tarmīmī dar huqūq-i kayfarī-yi Īrān* [The position of restorative justice proceedings in Iranian criminal law] (Master's thesis in criminal law and criminology). Dānishkadāh-i Huqūq-i Dānishgāh-i Šahīd Bihishtī, Tehran. (in Persian)
- Zehr, Howard [Zahr, Hūvārd]. (1383 SH [2004/2005 CE]). *Kitāb-i kūchak-i 'adālat-i tarmīmī* [The little book of restorative justice] (Ḥ. Ghulāmī, Trans.; 1st ed.). Tehran: Majd. (in Persian)
- Šhūrī, 'Abbās. (1385 SH [2006/2007 CE]). Farāyand-hā-yi 'adālat-i tarmīmī [Processes of restorative justice]. *Mu'āla 'āt-i Pishgīrī az Jurm*, (1). (in Persian)
- Šhūrī, 'Abbās. (1396 SH [2017/2018 CE]). *Adālat-i tarmīmī* [Restorative justice]. Tehran: Mīzān. (in Persian)
- 'Abbāsī, Muṣṭafā. (1382 SH [2003/2004 CE]). *Ufuq-hā-yi nuvīn-i 'adālat-i tarmīmī dar miyānjīgarī-yi kayfarī* [New horizons of restorative justice in penal mediation] (1st ed.). Tehran: Dānishvar. (in Persian)
- Ghulāmī, Ḥusayn. (1385 SH [2006/2007 CE]). *Adālat-i tarmīmī* [Restorative justice] (1st ed.). Tehran: SAMT. (in Persian)
- Farajīhā, Muḥammad. (1395 SH [2016/2017 CE]). *Dānishnāmah-i 'adālat-i tarmīmī* [Encyclopedia of restorative justice: Proceedings of the international conference on restorative justice and crime prevention]. Tehran: Mīzān. (in Persian)
- Furūzish, Rūh Allāh. (1385 SH [2006/2007 CE]). *Jāyghāh-i 'adālat-i tarmīmī dar fiqh-i Islāmī va huqūq-i Īrān* [The position of restorative justice in Islamic jurisprudence and Iranian law]. Tehran: Khursandī. (in Persian)
- Farahmand, Muḥtabā. (1396 SH [2017/2018 CE]). *Jilvāh-hā-yi 'adālat-i tarmīmī dar huqūq-i kayfarī-yi Īrān* [Manifestations of restorative justice in Iranian criminal law] (1st ed.). Tehran: Mīzān. (in Persian)
- Qānūn-i Āyīn-i Dādrasī-yi Kayfarī* [Code of Criminal Procedure]. (1392 SH [2013/2014 CE]). Official Gazette of the Islamic Republic of Iran. (In Persian)
- Qānūn-i Mujāzāt-i Islāmī* [Islamic Penal Code]. (1392 SH [2013/2014 CE]). Official Gazette of the Islamic Republic of Iran. (In Persian)
- Garshāsbī, Aṣghar. (1388 SH [2009/2010 CE]). *Hunar va fann-i miyānjīgarī* [The art and technique of mediation] (1st ed.). Tehran: Muhājir. (in Persian)
- Najafī Abrandābādī, 'Alī-Ḥusayn. (1382 SH [2003/2004 CE]). Az 'adālat-i kayfarī-yi kilāsīk tā 'adālat-i tarmīmī [From classical criminal justice to restorative justice]. *Majallah-i Takhaṣṣuṣ-i Dānishgāh-i 'Ulūm-i Islāmī-yi Raḍavī*, 2(9–10). (in Persian)